
KLAUSIMŲ EILIŠKUMO EFEKTAI VERTINANT PRIVALOMĄSIAS IR APSAKOMĄSIAS SOCIALINES NORMAS

Mykolas Simas Poškus

Mykolo Romerio universiteto
Socialinių technologijų fakulteto
Psichologijos institutas
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva
Telefonas (+ 370 5) 271 4620
El. paštas: mykolas.simas@gmail.com

Pateikta 2014 m. kovo 21 d., parengta spausdinti 2014 m. lapkričio 17 d.

doi:10.13165/SMS-14-6-3-05

Anotacija. Tyrimuose, kuriuose socialinėms normoms įvertinti naudojami klausimynai, ne visada įvertinami klausimų eiliškumo efektai – atsakymų pokyčiai, priklausantys nuo klausimo padėties klausimyne. Šiame tyrime analizuoti klausimų eiliškumo efektai, galintys pasireikšti, vertinant socialines normas. Keltas tikslas išsiaiškinti klausimų eiliškumo efektų dėsningumus, pasireiškiančius tiriant apsakomąsias bei privalomąsias socialines normas.

Tyrimo rezultatai atskleidė, jog socialinių normų įverčiai skiriasi priklausomai nuo į skirtingas normas nukreiptų teiginių padėties klausimyne. Aptikta, jog apsakomųjų normų vertinimai yra jautrūs klausimų eiliškumui: pirmiau pateikus teiginius, nukreiptus į privalomąsias normas, apsakomosios normos suvokiamos kaip labiau nutolusios nuo privalomųjų. Kita vertus, aptikta, jog privalomųjų normų vertinimai yra gana atsparūs eiliškumo efektams ir jų įverčiai iš esmės nesiskiria priklausomai nuo padėties klausimyne.

Tyrėjams, norintiems sumažinti klausimų eiliškumo efektus socialinių normų tyrimuose, rekomenduojame klausimynų teiginius, orientuotus į privalomasias ir apsakomasias normas, pateikti atsitiktine tvarka.

Reikšminiai žodžiai: privalomosios normos, apsakomosios normos, klausimų eiliškumas.

Įvadas

Apsakomosios ir privalomosios socialinės normos. Skiriamos dviejų tipų socialinės normos: apsakomosios (angl. *descriptive norms*) ir privalomosios (angl. *injunctive norms* arba *prescriptive norms*)¹. Apsakomosios normos įvardina stebimą būdingą daugumos elgseną tam tikroje situacijoje. Šios normos padeda žmogui suprasti, kokia elgsena yra paplitusi ir efektyvi, kadangi šios normos susiformuoja stebint aplinkinių elgseną ir matant šios elgsenos pasekmes. Remdamasis apsakomosiomis normomis, asmuo gali planuoti ir realizuoti savo tikslus, realiai įvertinti vienu ar kitų veiksmų pasekmes bei naudą^{2 3 4 5 6 7}.

Privalomosios normos nusako tai, ką žmogus suvokia kaip jo socialinėje grupėje priimtina ir pageidautina elgseną⁸. Šios normos reguliuoja žmogaus elgseną suteikdamos aiškias ribas, kokia elgsena yra skatintina ar baustina. Privalomosios normos apima visuomenės moralines nuostatas, tradicijas, taisykles, įstatymus, susitarimus ir kita.

Tiek apsakomosios, tiek privalomosios normos turi įtakos žmogaus elgsenai, tačiau apsakomosios normos turi įtakos nepriklausomai, ar jos nusako pageidautiną, ar nepageidautiną elgseną. Kitaip tariant, žmonės linkę elgtis taip, kaip galvoja, jog

1 Brauer, M.; Chaurand, N. Descriptive Norms, Prescriptive Norms, and Social Control: An Intercultural Comparison of People's Reactions to Uncivil Behaviors. *European Journal of Social Psychology*. 2010, 40(3): 490-499.

2 *Ibid.*

3 Cialdini, R. B.; Reno, R. R.; Kallgren, C. A. A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling the Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990, 58(6): 1015-1026.

4 Gerber, A. S.; Rogers, T. Descriptive Social Norms and Motivation to Vote: Everybody's Voting and so Should You. *The Journal of Politics*. 2009, 71(1): 178-191.

5 Reno, R. R.; Cialdini, R. B.; Kallgren, C. A. The Transsituational Influence of Social Norms. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993, 64(1): 104-112.

6 Smith, J. R.; Louis, W. R. Do as We Say and as We Do: The Interplay of Descriptive and Injunctive Group Norms in the Attitude-Behaviour Relationship. *British Journal of Social Psychology*. 2008, 47(4): 647-666.

7 White, K. M.; Smith, J. R.; Terry, D. J.; Greenslade, J. H.; McKimmie, B. M. Social Influence in the Theory of Planned Behaviour: The Role of Descriptive, Injunctive, and In-Group Norms. *British Journal of Social Psychology*. 2009, 48(1): 135-158.

8 Reno, R. R.; Cialdini, R. B., Kallgren, C. A., *supra* note 5.

elgiasi dauguma, net jei tai prieštarauja privalomosioms normoms⁹ 10. Tokią tendenciją galima paaiškinti iš evoliucinės perspektyvos: suvokimas, jog viena ar kita socialiai nepageidautina elgsena yra paplitusi, motyvuoja elgtis pagal daugumos pavyzdį, siekiant naudoti, kurią ši elgsena suteikia. Kita vertus, suvokimas, jog tam tikros normos yra visuotinai laikomasi, skatina jos laikytis, vengiant žalos, kurią atneštų normos pažeidimas. R. B. Cialdini ir kiti¹¹ teigia, jog normų laikomasi, nes tai sumažina kognityvines pastangas priimančias sprendimus.

Normų suaktyvinimas. Normos daugiausia įtakos turi tada, kai jos yra suaktyvinamos žmogaus sąmonėje¹² 13 14 15. Kitaip tariant, žmonės labiau linkę laikytis taisyklių, kai apie jas galvoja, – vadovavimuisi normomis įtakos turi tam tikra parengtis (angl. *priming*). R. B. Cialdini ir kiti¹⁶, tirdami normų įtaką šiuokšlinimui, aptiko neintuityvų dėsnį: kai šiuokšlinimas yra aiškiai išreikštas kaip apsakomoji norma (aplinkoje yra daug šiuokšlių), žmonės labiau linksta šiuokšlinti, tačiau mažiausias šiuokšlinimas stebimas tada, kai aplinkoje yra vienintelė šiuokšlė – vienos šiuokšlės atveju žmonės linkę šiuokšlinti mažiau negu *visiškai* švarioje aplinkoje. Kai stebimas pavienis normos pažeidimas, jis galimai suaktyvina šią normą, apie kurią, nesant pažeidimo, nebūtų aktyviai galvojama. Šiuokšlinimas taip pat sumažėja, jei priešiuokšlintoje aplinkoje privalomoji norma nešiuokšlinti yra iškeliamą į sąmonę, pavyzdžiui, praeivis pakelia šiuokšlę¹⁷. Tai rodo, jog tam tikrų normų iškelimas į sąmonę iš esmės gali turėti įtakos elgsenai, todėl – ir klausimynų pildymui.

Klausimų eiliškumo efektų problema normų tyrimuose. Tai, jog normos daugiausia įtakos turi tada, kai yra sužadinamos, turi tam tikrų implikacijų normų bei nuostatų tyrimams. Tai ypač svarbu tyrimuose, kuriuose naudojamos apklausos raštu, kur tyrimo dalyviams tenka deklaruoti savo nuostatas į tam tikrą elgseną, normas, atpasakoti savo elgseną ar daryti moralinius sprendimus. Dažniausiai normos tiriamos gana neįtraukiančiais savistatos klausimynais, kurie nėra emociškai stimuliuojantys,

9 Croson, R.; Handy, F.; Shang, J. Keeping Up With the Joneses. The Relationship of Perceived Descriptive Social Norms, Social Information, and Charitable Giving. *Nonprofit Management & Leadership*. 2009, 19(4): 467–489.

10 Gerber, A. S.; Rogers, T., *supra* note 4.

11 Cialdini, R. B.; Reno, R. R.; Kallgren, C. A., *supra* note 3.

12 Griskevicius, V.; Cialdini, R. B.; Goldstein, N. J. Social Norms: An Underestimated and Underemployed Lever for Managing Climate Change. *International Journal of Sustainability Communication*. 2008, 3: 5–13.

13 Kallgren, C. A.; Reno, R. R.; Cialdini, R. B. A Focus Theory on Normative Conduct: When Norms Do and Do Not Affect Behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2000, 26(8): 1002–1012.

14 Melnyk, V.; van Herpen, E.; Fischer, A. R. H.; van Trij, H. C. M. To Think of not to Think: The Effect of Cognitive Deliberation on the Influence of Injunctive Versus Descriptive Social Norms. *Psychology & Marketing*. 2011, 28(7): 709–729.

15 Smith, J. R.; Louis, W. R., *supra* note 6.

16 Cialdini, R. B.; Reno, R. R.; Kallgren, C. A., *supra* note 3.

17 Reno, R. R.; Cialdini, R. B.; Kallgren, C. A., *supra* note 5.

kalbantys apie hipotetines situacijas, todėl atsakymai į juos būna paremti daugiau samprotavimais, kurie nebūtinai atspindi realią žmogaus elgseną¹⁸. Viena ar kita į sąmonę iškelta mintis gali turėti neprognozuojamos įtakos klausimyno pildymui. Todėl dera atkreipti dėmesį į tai, kaip atsakymus į klausimus apie socialines normas bei jų laikymąsi gali nulemti pačių klausimų pateikimas.

Klausimų efektų būna labai įvairių. Žinoma, jog klausimo forma¹⁹, kontekstas²⁰, klausimų eiliškumas^{21 22 23}, taip pat ar klausimai užduodami žodžiu, ar raštu²⁴, netgi klausimyno išvaizda, atsakymo laukų dydžiai²⁵ ir atsakymų variantų padėtis bei kryptis^{26 27} gali turėti įtakos gautiems rezultatams. Visa tai itin svarbu tiriant normas, ypač kai žmonėms tenka atsakyti į daug skirtingo pobūdžio klausimų, kurie tarpusavyje siejasi.

Vienas aiškiausių klausimų eiliškumo efektų pasireiškia tarp apibendrintų bei konkrečių klausimų. Manoma, kad konkretūs klausimai pažadina atsiminimus apie konkrečias situacijas, o vėliau, uždavus apibendrinto pobūdžio klausimą, šie pažadininti atsiminimai gali nulemti visumos suvokimą^{28 29}. Nustatyta, jog konkrečių klausimų

-
- 18 FeldmanHall, O.; Mobbs, D.; Evans, D.; Hiscox, L.; Navrady, L.; Dalgleish, T. What We Say and What We Do: The Relationship Between Real and Hypothetical Moral Choices. *Cognition*. 2012, 123(3): 434–441.
- 19 Kebbell, M. R.; Evans, L.; Johnson, S. D. The Influence of Lawyers' Questions on Witness Accuracy, Confidence, and Reaction Times and on Mock Jurors' Interpretation of Witness Accuracy. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*. 2010, 7(3): 261–271.
- 20 Blair, E.; Sudman, S.; Bradburn, N. M.; Stocking, C. How to Ask Questions about Drinking and Sex: Response Effects in Measuring Consumer Behavior. *Journal of marketing Research*. 1977, 14(3): 316–321.
- 21 Ramirez, I. L.; Straus, M. A. The Effect of Question Order on Disclosure in Intimate Partner Violence: An Experimental Test Using the Conflict Tactics Scales. *Journal of Family Violence*. 2006, 21(1): 1–9.
- 22 Schwarz, N.; Hippler, H.-J. Subsequent Questions May Influence Answers to Preceding Questions in Mail Surveys. *The Public Opinion Quarterly*. 1995, 59(1): 93–97.
- 23 Siminski, P. Order Effects in Batteries of Questions. *Quality & Quantity*. 2008, 42(4): 477–490.
- 24 Holbrook, A. L.; Krosnick, J. A.; Moore, D.; Tourangeau, R. Response Order Effects in Dichotomous Categorical Questions Presented Orally. The Impact of Question and Respondent Attributes. *Public Opinion Quarterly*. 2007, 71(3): 325–348.
- 25 Christian, L. M.; Dillman, D. A. The Influence of Graphical and Symbolic Language Manipulations on Responses to Self-Administered Questions. *The Public Opinion Quarterly*. 2004, 68(1): 57–80.
- 26 Chan, J. C. Response-Order Effects in Likert-Type Scales. *Educational and Psychological Measurement*. 1991, 51: 531–540.
- 27 McDermott, M. L.; Frankovic, K. A. The Polls – Review. Horserace Polling and Survey Method Effects: An Analysis of the 2000 Campaign. *Public Opinion Quarterly*. 2003, 67(2): 244–264.
- 28 Schröder, T.; Thagard, P. The Affective Meanings of Automatic Social Behaviors: Three Mechanisms That Explain Priming. *Psychological Review*. 2013, 120(1): 255–280.
- 29 Yang, S.; Wyckoff, L. A. Perceptions of Safety and Victimization: Does Survey Construction Affect Perceptions? *Journal of Experimental Criminology*. 2010, 6(3): 293–323.

uždavimas lemia išsamesnius atsakymus į vėlesnius atvirus klausimus, tačiau juose neretai atsispindi būtent anksčiau užduotų uždarų klausimų turinys³⁰. Taip nutinka galimai dėl to, jog konkretūs klausimai, pateikti prieš apibendrintus, padaro vienokią ar kitokią informaciją labiau prieinamą respondentui³¹. Panašaus pobūdžio parengtis gali atsirasti ir tiriant socialines normas, kadangi privalomosios normos tam tikra prasme yra abstrakčios, įvardijančios idealią situaciją, o apsakomosios – konkrečios, įvardijančios stebimą situaciją. Pirmiau pateikiami klausimai neišvengiamai sukuria kontekstą, kuriame vertinami vėlesni klausimai³², todėl svarbu suprasti, kokią įtaką turi sužadintos vienokio pobūdžio normos, atsakant į kitokio pobūdžio normų klausimus.

Tiriant normas savistatos būdu gali pasitaikyti situacijų, kuriose sunku pasakyti, ar duomenys nėra iškreipiami dėl pačio įvertinimo įrankio. Skaitant publikacijas, kuriose vertintos privalomosios bei apsakomosios normos, ne visada aišku, koku eiliškumu respondentams buvo pateikiami klausimai ir ar buvo stengiamasi kontroliuoti klausimų efektus^{33 34 35 36 37}, neįvertinama kelių matavimų eiliškumo bei apskritai tyrimo konteksto, klausimų įtaka³⁸, netgi prie aiškiai pateiktos normoms matuoti skirtos anketos nėra užsimenama apie klausimų efektus³⁹. Galiausiai, kai atsižvelgiama į galimus klausimų efektus, tai daroma gana paviršutiniškai⁴⁰. Tai jokių būdu nereikia,

-
- 30 Willits, F. K.; Saltiel, J. Question Order Effects on Subjective Measures of Quality of Life. *Rural Sociology*. 1995, 60(4): 654–665.
- 31 Auh, S.; Salisbury, L. C.; Johnson, M. D. Order Effects in Customer Satisfaction Modeling. *Journal of Marketing Management*. 2003, 19(3–4): 379–400.
- 32 Scandell, D. J.; Wlazelek, B.; Bentelspacher, C. E.; Rees, K. S.; Thomas, S. L. Effects of Questionnaire Order on Self-Reported Sexual Behavior, Risk Perceptions, and Ratings of HIV and STD Protection Strategies. *Journal of Psychology & Human Sexuality*. 2003, 15(1): 53–67.
- 33 Baumgartner, S. E.; Valkenburg, P. M.; Peter, J. The Influence of Descriptive and Injunctive Peer Norms on Adolescents' Risky Sexual Online Behavior. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2011, 14(12): 75–758.
- 34 Neighbors, C.; Geisner, I. M.; Lee, C. M. Perceived Marijuana Norms and Social Expectancies Among Entering College Student Marijuana Users. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2008, 23(3): 433–438.
- 35 Larimer, M. E.; Turner, A. P.; Mallett, K. A.; Geisner, I. M. Predicting Drinking Behavior and Alcohol-Related Problems Among Fraternity and Sorority Members: Examining the Role of Descriptive and Injunctive Norms. *Psychology of Addictive Behavior*. 2004, 18(3): 203–212.
- 36 Larimer, M. E.; Neighbors, C. Normative Misperception and the Impact of Descriptive and Injunctive Norms on College Student Gambling. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2003, 17(3): 235–243.
- 37 Phua, J. J. The Reference Group Perspective for Smoking Cessation: An Examination of the Influence of Social Norms and Social Identification With Reference Groups on Smoking Cessation Self-Efficacy. *Psychology and Addictive Behaviors*. 2013, 71(1): 102–112.
- 38 White, K. M.; Smith, J. R.; Terry, D. J.; Greenslade, J. H.; McKimmie, B. M., *supra* note 7.
- 39 Kallgren, C. A.; Reno, R. R.; Cialdini, R. B., *supra* note 13.
- 40 Barriger, M.; Vélez-Blasini, C. J. Descriptive and Injunctive Social Norm Overestimation in Hooking Up and Their Role as Predictors of Hook-Up Activity in a College Student Sample. *Journal of Sex Research*. 2013, 50(1): 84–94.

kad klausimų, konteksto ar eiliškumo efektai minėtuose tyrimuose pasireiškė ar ko-kiu nors būdu iškreipė jų rezultatus, tačiau privalu atkreipti dėmesį į tai, jog klausimų efektams įvertinti ir aptarti socialinių normų tyrimuose nėra skiriama pakankamai dėmesio.

Šio tyrimo **objektas** yra klausimų eiliškumo efektai, pasireiškiantys užduodant klausimus, nukreiptus į privalomąsias bei apsakomąsias socialines normas. Tyrimo **tikslas** yra išsiaiškinti klausimų eiliškumo efektų dėsningumus, pasireiškiančius tiriant šių skirtingų pobūdžių normas.

Keliamos šios hipotezės: 1) į sąmonę iškėlus vienokio pobūdžio normas (pateikus į jas orientuotus teiginius pirmiau), kitokio pobūdžio normų vertinimas (atsakymai į vėlesnius teiginius) pakis; 2) apsakomųjų bei privalomųjų normų klausimus pateikus atsitiktine tvarka, eiliškumo efektai nebus stebimi.

Tyrimo metodika

Tiriamieji. Buvo pasirinkta patogioji imtis, kurią sudaro 191 studentas iš keleto Vilniaus aukštųjų mokyklų. Kokybiškai anketas užpildė 186 respondentai iš 191 apklaustųjų. Iš kokybiškai užpildžiusių anketas – 92 vyrai, 85 moterys, 9 lyties nenurėdė. Jauniausiems respondentams yra 18 metų, vyriausiam – 37 metai ($M = 20$ metų; $SD = 2$ metai), 7 respondentai amžiaus nenurėdė.

Metodika. Tyrimui buvo parinkta 15 teiginių, nukreiptų į socialines normas, teiginius parinko ir anketas sudarė šio tyrimo autorius. Pasirinkti teiginiai orientuoti į tautinį pakantumą, tikintis, jog ši tema pakankamai rezonuos su tyrimo dalyviais. Teiginiai buvo formuluojami dvejopai: vienu atveju orientuojant juos į privalomąsias normas (pvz.: „Žmonėms derėtų gerbti visų tautybių asmenis vienodai.“), kitu atveju – į apsakomąsias (pvz.: „Dauguma žmonių gerbia visų tautybių asmenis vienodai.“). Klausimo turinys visada išlikdavo toks pat, keisdavosi tik normų pobūdis, į kurį jis orientuotas. Buvo parengti trys tyrimo anketos variantai po trisdešimt klausimų: 1) pirmiausia pateikiant privalomąsias normas atspindinčius teiginius, po to – apsakomąsias; 2) pirmiausia pateikiant apsakomąsias normas atspindinčius klausimus, po to – privalomąsias; 3) teiginiai pateikiami atsitiktine tvarka (visose šios grupės anketose tokia pačia tvarka). Teiginiai visose anketose nebuvo atskiriami jokių akivaizdžiu žymėjimu, jie visi buvo pateikiami vienoje lentelėje. Kaip įprasta normų tyrimuose, teiginiai buvo vertinami penkių punktų Likerto skalėje nuo „*visiškai sutinku*“ iki „*visiškai nesutinku*“. Anketoje buvo prašoma nurodyti amžių ir lytį, taip pat buvo pabrėžiamas anketos anonimiškumas.

Anketų skalių rezultatai skaičiuoti sudedant visų atsakymų skaitines reikšmes ir padalinant iš teiginių skaičiaus. Atsakymai galėjo įgauti vieną iš penkių skaitinių reikšmių, nuo 1 – „*visiškai sutinku*“, iki 5 – „*visiškai nesutinku*“. Mažesnis apsakomųjų normų skalės įvertis rodo didesnę suvoktą visuomenės normų laikymąsi; mažesnis privalomųjų normų skalės įvertis rodo griežtesnę visuomenės normų suvokimą.

Atlikta visų trijų tipų anketų teiginių vidinio suderinamumo analizė atskleidė, jog abiejų rūšių normų skalės rodo gerą suderinamumą visų trijų eksperimento grupių atveju. Anketose, kuriose pirmiausia buvo pateikiami į apsakomąsias normas nukreipti teiginiai: privalomųjų normų (PN) skalės $\alpha = 0,897$, apsakomųjų normų (AN) $\alpha = 0,780$; pirmiausia pateikus teiginius, nukreiptus į privalomąsias normas: PN $\alpha = 0,878$, AN $\alpha = 0,785$; teiginius pateikus atsitiktine tvarka: PN $\alpha = 0,857$, AN $\alpha = 0,817$. Tokie rezultatai rodo, jog anketų skalės yra tinkamos tolesnei analizei.

Tyrimo eiga. Su tyrimo dalyviais buvo susitinkama paskaitų metu, jų buvo prašoma užpildyti pateiktas anketas. Dalyviai atsitiktinai gaudavo vieną iš trijų anketos variantų. Tyrimo dalyviai buvo informuojami, jog jie dalyvauja apklausoje apie socialines normas, jų buvo prašoma anketas pildyti nuoširdžiai ir nesižvalgyti, nesitarti ir netrukdyti kitiems pildantiems. Anketos pildymas trukdavo vidutiniškai septynias minutes. Buvo surinkta 191 anketa, iš jų 2 buvo sugadintos, 3 anketose buvo praleista daugiau nei 2 atsakymai, todėl šios anketos buvo pašalintos iš analizės. Anketose, kuriose buvo praleista ne daugiau nei 2 atsakymai, trūkstamos vertės buvo užpildomos vidutine skalės verte.

Dėl dalintų atsitiktinai sumaišytų tyrimo anketų, ir tam tikru lygiu – dėl sugadintų tyrimo anketų, susidarė nevienodo dydžio tyrimo grupės, tačiau visose tyrimo grupėse tiriamųjų amžiaus vidurkis yra 20 metų, standartinis nuokrypis lygus 2 metams. Taip pat tyrimo grupėse dalyviai panašiai pasiskirstę pagal lytį.

Duomenų skaičiavimas. Tyrimo duomenų statistinei analizei naudota GNU SPSS v0.7.9 statistinės analizės programa. Efekto dydžiai (η ir Coheno d) skaičiuoti pagal A. Fieldo⁴¹ pateiktas rekomendacijas. Visų trijų eksperimento grupių abiejų skalių skirstiniai statistiškai reikšmingai nesiskyrė nuo normaliojo skirstinio (tikrinta Šapiro ir Wilko (Shapiro-Wilk) testu, visais atvejais $p > 0,05$), todėl pasirinkta taikyti parametrinius statistinius kriterijus. Kadangi duomenys tenkino homogeniškumo sąlygą, hipotezėms tikrinti pasirinkta vienfaktorinė dispersinė analizė. *Post hoc* analizei pasirinktas konservatyvus Bonferroni testas, tuo siekta apsisaugoti nuo pirmo tipo klaidos galimybės.

Rezultatai

Siekiant patikrinti tyrimo hipotezes, buvo atlikta vienfaktorinė dispersinė analizė, kuria tikrinta, ar yra skirtumų tarp anketų skalių vidurkių skirtingose eksperimento grupėse. Skalių įverčių aprašomoji statistika pateikiama 1 lentelėje.

41 Field, A. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: SAGE Publications, 2006, p. 357.

1 lentelė. Normų skalių aprašomoji statistika

	EG	N	M	SD	SE
Apsakomųjų normų skalės rezultatai	PA	59	2,73	0,47	0,06
	PP	53	3,06	0,45	0,06
	AT	74	2,81	0,49	0,06
	Iš viso	186	2,86	0,49	0,04
	PA	59	2,02	0,59	0,08
Privalomųjų normų skalės rezultatai	PP	53	2,03	0,55	0,08
	AT	74	1,82	0,45	0,05
	Iš viso	186	1,94	0,53	0,04

Pastabos: EG – eksperimento grupė; PA – pirmiausia pateikiami teiginiai, nukreipti į apsakomąsias normas; PP – pirmiausia privalomųjų normų teiginiai; AT – teiginiai išdėstyti atsitiktine tvarka; N – imties dydis; M – vidurkis; SD – standartinis nuokrypis; SE – standartinė paklaida.

Dispersinė analizė atskleidė, jog yra stebimas statistiškai reikšmingas klausimų eiliškumo efektas tiek apsakomųjų normų ($F(3,41) = 7,15$; $p < 0,01$; $\eta = 0,27$), tiek privalomųjų normų ($F(2,51) = 3,42$; $p < 0,05$; $\eta = 0,19$) skalių atveju. Tokie rezultatai rodo, jog klausimų eiliškumas anketoje, tiriant apsakomąsias bei privalomąsias socialines normas, iš tiesų turi reikšmės gautiems rezultatams, tačiau efektai gana maži. Siekiant išsiaiškinti efektų kryptis, atlikta *post hoc* analizė. Saugantis nuo pirmo tipo klaidos, pasirinktas konservatyvus Bonferroni statistinis kriterijus, kadangi tyrimo rezultatai gali turėti metodologinių implikacijų normų tyrimams.

Post hoc analizė atskleidė, jog eiliškumo efektai stebimi tik apsakomųjų normų skalės atveju (2 lentelė). Pirmiausia anketose pateikus teiginius, nukreiptus į apsakomąsias normas, apsakomųjų normų skalės įverčiai yra žemesni (rodantys didesnę suvoktą normų laikymąsi), nei pirmiau pateikus privalomųjų normų teiginius. Teiginius pateikus atsitiktine tvarka, apsakomųjų normų skalės rezultatai nesiskiria nuo grupės, gavusios anketas, kuriose pirmiausia pateikiami teiginiai, nukreipti į apsakomąsias normas, tačiau skiriasi nuo grupės, gavusios anketas, kuriose pirmiausia pateikiami teiginiai, nukreipti į privalomąsias normas, rezultatų.

2 lentelė. Normų skalių *post hoc* analizė, naudojant Bonferroni testą

	Eksperimento grupė				
	(I)	(J)	(I-J)	SE	Cohen'o d
Apsakomųjų normų skalės rezultatai	PA	PP	-0,32**	0,09	-0,71
		AT	-0,08	0,08	-0,16
	PP	PA	0,32**	0,09	0,71
		AT	0,25*	0,09	0,52
	AT	PA	0,08	0,08	0,16
		PP	-0,25*	0,09	-0,52
Privalomųjų normų skalės rezultatai	PA	PP	-0,01	0,10	-0,01
		AT	0,20	0,09	0,39
	PP	PA	0,01	0,10	0,01
		AT	0,21	0,09	0,42
	AT	PA	-0,20	0,09	-0,39
		PP	-0,21	0,09	-0,42

Pastabos: PA – pirmiausia pateikiami teiginiai, nukreipti į apsakomąsias normas; PP – pirmiausia privalomųjų normų teiginiai; AT – teiginiai išdėstyti atsitiktine tvarka; SE – standartinė paklaida.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Privalomųjų normų skalė pasirodė atspari eiliškumo efektams, statistiškai reikšmingų šios skalės vidurkio skirtumų tarp eksperimento grupių nebuvo rasta, tačiau, stebint 2 lentelėje pateiktus duomenis, galima pastebėti, jog efekto dydis tarp grupės, gavusios anketas, kuriose teiginiai buvo pateikti atsitiktine tvarka, rezultatų ir kitų dviejų eksperimento grupių rezultatų, yra žymiai didesnis nei efekto dydis tarp grupių, gavusių anketas, kuriose teiginiai buvo pateikiami blokais. Tai leidžia įtarti, jog, esant didesnei imčiai, eiliškumo efektai galėtų išryškėti, tačiau jie nebūtų tokie žymūs, kaip apsakomųjų normų skalės atveju.

Rezultatų aptarimas

Tyrimas atskleidė, jog kartu pateikus į vienos rūšies normas orientuotus teiginius, sukuriamas kontekstas, kuriame vertinami vėlesni teiginiai. Tai patvirtina, jog,

padarius tam tikrą informaciją labiau prieinamą⁴² bei sukūrus tam tikrą kontekstą^{43 44}, galima susidurti su rezultatų iškreipymais. Pirmiau klausiant apie realią žmonių elgseną (apsakomosios normos), ši elgsena yra vertinama labiau teigiamai nei tuo atveju, kai pirmiau klausama apie tai, kaip žmonėms derėtų elgtis (privalomosios normos). Tais atvejais, kai privalomosios normos iškeliamos į sąmonę į jas orientuotus klausimus pateikiant pirmiau, apsakomosios normos, kurių atspindys yra prisiminta žmonių elgsena, galimai yra vertinamos pagal ką tik įsisažmonintas privalomąsias normas, kurias gali būti sunku išpildyti. Taip pat toks klausimų eiliškumas gali būti suvokiamas kaip privalomųjų bei apsakomųjų normų priešprieša, o tai gali sukelti kontrasto tarp šių dalykų suvokimą.

Anketose teiginius pateikus atsitiktine tvarka, apsakomųjų normų vertinimai užėmė tarpinę poziciją tarp kitais dviem būdais gautų vertinimų. Tai rodo, jog privalomųjų normų įtaka apsakomųjų normų suvokimui buvo iš dalies neutralizuota, nes į sąmonę vienu metu buvo iškeliamos abiejų rūšių normos; nebuvo progos vienos ar kitos rūšies normoms būti labiau įsisažmonintoms^{45 46 47 48}. Stebimas dėsningumas leidžia teigti, jog, tiriant privalomąsias bei apsakomąsias socialines normas, nuo klausimų eiliškumo efektų galima iš dalies apsisaugoti anketose klausimus pateikiant ne blokais, bet atsitiktine tvarka.

Privalomosios normos pasirodė esančios atsparios eiliškumo efektams. Tai rodo, jog jų suvokimas veikiausiai yra gilesnis, stabilesnis. Vis dėlto derėtų atkreipti dėmesį į tai, jog efekto dydis tarp privalomųjų normų vertinimo vidurkių eksperimento grupėse nėra vienodas. Tais atvejais, kai anketose teiginiai buvo pateikiami blokais, gauti privalomųjų normų rezultatai yra daug panašesni vienas į kitą nei tuo atveju, kai teiginiai buvo pateikiami atsitiktine tvarka. Statistinis reikšmingumas vertinant vidurkių skirtumus nebuvo pasiektas, todėl negalima kalbėti apie realių skirtumų egzistavimą, tačiau privalu paminėti, jog esami rezultatai rodo, jog konstruojant klausimynus normų tyrimuose reikėtų atsižvelgti ir į galimai egzistuojančius eiliškumo efektus privalomųjų normų atžvilgiu.

Išvados ir rekomendacijos

Aptikta, jog apsakomųjų normų vertinimai yra jautrūs klausimų eiliškumui, tačiau privalomųjų normų vertinimai yra gana atsparūs klausimų eiliškumui.

42 Auh, S.; Salisbury, L. C.; Johnson, M. D., *supra* note 31.

43 Willits, F. K.; Saltiel, J., *supra* note 30.

44 Scandell, D. J.; Wlazelek, B.; Bentelspacher, C. E.; Rees, K. S.; Thomas, S. L., *supra* note 32.

45 Griskevicius, V.; Cialdini, R. B.; Goldstein, N. J., *supra* note 12

46 Kallgren, C. A.; Reno, R. R.; Cialdini, R. B., *supra* note 13.

47 Melnyk, V. van Herpen, E.; Fischer, A. R. H.; van Trij, H. C. M., *supra* note 14.

48 Smith, J. R.; Louis, W. R., *supra* note 6.

Anketose teiginius pateikus atsitiktine tvarka, eiliškumo efektai buvo iš dalies pašalinti.

Atliekant tyrimus, kuriuose yra pateikiami teiginiai, nukreipti į privalomasias bei apsakomasias socialines normas, rekomenduojame teiginius pateikti atsitiktine tvarka arba, jei negalima išvengti teiginių pateikimo blokais, rekomenduojame pirmiau pateikti teiginius, nukreiptus į apsakomasias normas.

Literatūra

- Auh, S.; Salisbury, L. C.; Johnson, M. D. Order Effects in Customer Satisfaction Modeling. *Journal of Marketing Management*. 2003, 19(3-4).
- Barriger, M.; Vélez-Blasini, C. J. Descriptive and Injunctive Social Norm Overestimation in Hooking Up and Their Role as Predictors of Hook-Up Activity in a College Student Sample. *Journal of Sex Research*. 2013, 50(1).
- Baumgartner, S. E.; Valkenburg, P. M.; Peter, J. The Influence of Descriptive and Injunctive Peer Norms on Adolescents' Risky Sexual Online Behavior. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2011, 14(12).
- Blair, E.; Sudman, S.; Bradburn, N. M.; Stocking, C. How to Ask Questions about Drinking and Sex: Response Effects in Measuring Consumer Behavior. *Journal of marketing Research*. 1977, 14(3).
- Brauer, M.; Chaurand, N. Descriptive Norms, Prescriptive Norms, and Social Control: An Intercultural Comparison of People's Reactions to Uncivil Behaviors. *European Journal of Social Psychology*. 2010, 40(3).
- Chan, J. C. Response-Order Effects in Likert-Type Scales. *Educational and Psychological Measurement*. 1991, 51.
- Christian, L. M.; Dillman, D. A. The Influence of Graphical and Symbolic Language Manipulations on Responses to Self-Administered Questions. *The Public Opinion Quarterly*. 2004, 68(1).
- Cialdini, R. B.; Reno, R. R.; Kallgren, C. A. A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling the Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990, 58(6).
- Croson, R.; Handy, F.; Shang, J. Keeping Up With the Joneses. The Relationship of Perceived Descriptive Social Norms, Social Information, and Charitable Giving. *Nonprofit Management & Leadership*. 2009, 19(4).
- FeldmanHall, O.; Mobbs, D.; Evans, D.; Hiscox, L.; Navrady, L.; Dalgleish, T. What We Say and What We Do: The Relationship Between Real and Hypothetical Moral Choices. *Cognition*. 2012, 123(3).
- Field, A. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: SAGE Publications, 2006
- Gerber, A. S.; Rogers, T. Descriptive Social Norms and Motivation to Vote: Everybody's Voting and so Should You. *The Journal of Politics*. 2009, 71(1).
- Griskevicius, V.; Cialdini, R. B.; Goldstein, N. J. Social Norms: An Underestimated and Underemployed Lever for Managing Climate Change. *International Journal of Sustainability Communication*. 2008, 3.
- Holbrook, A. L.; Krosnick, J. A.; Moore, D.; Tourangeau, R. Response Order Effects in Dichotomous Categorical

- Questions Presented Orally. The Impact of Question and Respondent Attributes. *Public Opinion Quarterly*. 2007, 71(3).
- Kallgren, C. A.; Reno, R. R.; Cialdini, R. B. A Focus Theory on Normative Conduct: When Norms Do and Do Not Affect Behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2000, 26(8).
- Kebbell, M. R.; Evans, L.; Johnson, S. D. The Influence of Lawyers' Questions on Witness Accuracy, Confidence, and Reaction Times and on Mock Jurors' Interpretation of Witness Accuracy. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*. 2010, 7(3).
- Larimer, M. E.; Neighbors, C. Normative Misperception and the Impact of Descriptive and Injunctive Norms on College Student Gambling. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2003, 17(3).
- Larimer, M. E.; Turner, A. P.; Mallett, K. A.; Geisner, I. M. Predicting Drinking Behavior and Alcohol-Related Problems Among Fraternity and Sorority Members: Examining the Role of Descriptive and Injunctive Norms. *Psychology of Addictive Behavior*. 2004, 18(3).
- McDermott, M. L.; Frankovic, K. A. The Polls – Review. Horserace Polling and Survey Method Effects: An Analysis of the 2000 Campaign. *Public Opinion Quarterly*. 2003, 67(2).
- Melnik, V.; van Herpen, E.; Fischer, A. R. H.; van Trij, H. C. M. To Think of not to Think: The Effect of Cognitive Deliberation on the Influence of Injunctive Versus Descriptive Social Norms. *Psychology & Marketing*. 2011, 28(7).
- Neighbors, C.; Geisner, I. M.; Lee, C. M. Perceived Marijuana Norms and Social Expectancies Among Entering College Student Marijuana Users. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2008, 23(3).
- Phua, J. J. The Reference Group Perspective for Smoking Cessation: An Examination of the Influence of Social Norms and Social Identification With Reference Groups on Smoking Cessation Self-Efficacy. *Psychology and Addictive Behaviors*. 2013, 71(1).
- Ramirez, I. L.; Straus, M. A. The Effect of Question Order on Disclosure in Intimate Partner Violence: An Experimental Test Using the Conflict Tactics Scales. *Journal of Family Violence*. 2006, 21(1).
- Reno, R. R.; Cialdini, R. B.; Kallgren, C. A. The Transsituational Influence of Social Norms. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993, 64(1).
- Scandell, D. J.; Wlazelek, B.; Bentelbacher, C. E.; Rees, K. S.; Thomas, S. L. Effects of Questionnaire Order on Self-Reported Sexual Behavior, Risk Perceptions, and Ratings of HIV and STD Protection Strategies. *Journal of Psychology & Human Sexuality*. 2003, 15(1).
- Schröder, T.; Thagard, P. The Affective Meanings of Automatic Social Behaviors: Three Mechanisms That Explain Priming. *Psychological Review*. 2013, 120(1).
- Schwarz, N.; Hippler, H.-J. Subsequent Questions May Influence Answers to Preceding Questions in Mail Surveys. *The Public Opinion Quarterly*. 1995, 59(1).
- Siminski, P. Order Effects in Batteries of Questions. *Quality & Quantity*. 2008, 42(4).
- Smith, J. R.; Louis, W. R. Do as We Say and as We Do: The Interplay of Descriptive and Injunctive Group Norms in the Attitude-Behaviour Relationship. *British Journal of Social Psychology*. 2008, 47(4).
- White, K. M.; Smith, J. R.; Terry, D. J.; Greenslade, J. H.; McKimmie, B. M. Social Influence in the Theory of Planned Behaviour: The Role of Descriptive, Injunctive, and In-Group

- Norms. *British Journal of Social Psychology*. 2009, 48(1).
- Willits, F. K.; Saltiel, J. Question Order Effects on Subjective Measures of Quality of Life. *Rural Sociology*. 1995, 60(4).
- Yang, S.; Wyckoff, L. A. Perceptions of Safety and Victimization: Does Survey Construction Affect Perceptions? *Journal of Experimental Criminology*. 2010, 6(3).

QUESTION ORDER EFFECTS IN EVALUATING INJUNCTIVE AND DESCRIPTIVE SOCIAL NORMS

Mykolas Simas Poškus

Mykolas Romeris University, Lithuania

Summary. *Studies that involve measurements of social norms via questionnaires often do not take possible question order effects into consideration. This study aims to uncover the order effects that occur while measuring injunctive and descriptive social norms via questionnaires. For this purpose, three 30 item questionnaires were constructed, the only difference between them being the order of the items presented. In the first type of questionnaire, items directed at injunctive norms were presented first; in the second – items directed at descriptive norms were presented first; lastly, in the third type of questionnaire, items were presented in random order. One way analysis of variance was used to determine whether order effects were present. It was hypothesized that when norms of one type are made salient, norms of the other type would be perceived differently than if they were presented first. It was also hypothesized that order effects would not be present when questionnaire items were presented in random order.*

Results of this study have shown that reported descriptive norms can be influenced by the order of presented questions: when injunctive norm items are presented first, descriptive norms tend to be viewed as more distant from injunctive norms. Injunctive norms, however, appear more resistant to order effects and their position in the questionnaire appears to have no significant effect on their perception. Order effects were neutralized when questionnaire items were presented in random order.

Based on these findings, the authors recommend to researchers, who intend on measuring descriptive and injunctive social norms, to present questionnaire items in random order, in order to minimize the possible question order effects.

Keywords: *descriptive norms, injunctive norms, question order.*

Mykolas Simas Poškus, Mykolo Romerio universiteto Socialinių technologijų fakulteto Psichologijos instituto doktorantas. Moksliniai interesai: evoliucinė psichologija, socialinė psichologija, aplinkos psichologija, tvari elgsena, tyrimų metodologija.

Mykolas Simas Poškus, Mykolas Romeris University, Faculty of Social Technologies, Institute of Psychology, PhD student. Research interests: evolutionary psychology, social psychology, environmental psychology, sustainable behavior, research methods.